

ETIČKA TEORIJA EL-GAZALIJA

Mevlud Dudić

Mešihat Islamske zajednice u Srbiji

Sumeja Smailagić

Fakultet za Islamske studije u Novom Pazaru

sumeja.s@hotmail.rs

ORCID: 0000-0002-9123-1351

Apstrakt

U predmetnom članku autori se bave pitanjem filozofije morala i njenog značaja unutar filozofsko-teološkog mišljenja **Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad el-Ghazali** (arapski: الغزالي محمد بن محمد حامد أبو). El-Gazali spada u red najznačajnijih klasika muslimanske intelektualne tradicije, ostavivši iza sebe bogat spisateljski opus. Autori otkrivaju kako etika ima odlučujuću ulogu kod El-Gazalija, čija se misao pojavljuje kao svojevrsna sinteza filozofsko-teološkog, a u potonjem periodu i mistično orijentiranog mišljenja. Kroz svoja djela, kao što su "*Ihya Ulum al-Din*", "*Tahafut al-Falasifa*" i "*Al-Munqidh min al-Dalal*", El-Gazali integrira sa šerijatskim učenjem, kritikuje peripatetičku filozofiju i opisuje svoj duhovni put. El-Gazalijeva interpretacija problema morala imat će ogroman utjecaj na razvoj kasnije filozofsko-teološke misli u islamu, postavljajući temelje za harmonizaciju sufizma s ortodoksnim islamom i utječući na muslimanske i evropske intelektualne tokove.

Glavne riječi: El-Gazali, filozofija, teologija, etika, misticizam, sloboda

ETHICAL THEORY OF AL-GHAZALI

Abstract

In this article, the author examines the role of moral philosophy and its significance within the philosophical-theological thought of Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad al-Ghazali (Arabic: أبو حامد محمد بن محمد الغزالي). Al-Ghazali is regarded as one of the most important figures in the Muslim intellectual tradition, leaving behind a rich body of work. The author demonstrates how ethics plays a central role in Al-Ghazali's philosophy, which evolves into a synthesis of philosophical-theological thought and, in his later years, mystically oriented thinking. Through works such as *Ihya Ulum al-Din*, *Tahafut al-Falasifa*, and *Al-Munqidh min al-Dalal*, Al-Ghazali integrates Sufism with Sharia law, critiques Peripatetic philosophy, and describes his spiritual journey. Al-Ghazali's interpretation of moral issues will have a significant influence on the development of later philosophical-theological thought in Islam, laying the groundwork for the harmonization of Sufism with orthodox Islam and influencing Muslim and European intellectual currents.

Keywords: Al-Ghazali, philosophy, theology, ethics, mysticism, freedom

UVOD

¹²El-Gazali je jedan od najistaknutijih muslimanskih autora na polju etike i morala. Njegovo djelo fokusira se na etička pitanja, formirajući čvrst moralni sistem koji se smatra remek-djelom u istraživanju etike unutar muslimanskog svijeta. Inspiraciju za svoju moralnu teoriju crpio je iz islamskih izvora, Kur'ana i Sunneta, a kao ideal i moralni uzor uzimao je poslanika Muhammeda, s.a.v.s. El-Gazali je vjerovao da su svi pokušaji uspostavljanja morala i dostizanja vrhovnog dobra na osnovu bilo čega drugog osim onoga što su prenijeli Božiji poslanici uzaludni.

U svom djelu *Alhemija sreće* (Kimija al-se'ade), koje se bavi ljudskom dušom, njenim vaspitanjem i usavršavanjem kao putem ka sreći, on na samom početku kaže: „Svako ko traži ovu alhemiju mimo poslanstva je na pogrešnom putu. Sav njegov trud je poput lažnog dinara. Onaj koji ga posjeduje misli da je bogat, a na Sudnjem danu će biti potpuni gubitnik.“ Argument spomenutom nalazimo u riječima Plemenitog: *Ti nisi mario za ovo, pa smo ti skinuli koprenu tvoju, danas ti je oštar vid* (Qaf, 22). U tefsiru Ibn Kesira nalazimo objašnjenje za pravilno percipiranje gore spomenutog ajeta.

Naime, Plemeniti Gospodar obznanjuje svoju moć nad čovjekom, jer ga je On stvorio i Svojim znanjem obuhvata sve što je vezano za čovjeka. Njemu, Plemenitom, čak je poznato šta ljudske duše same sebi došaptavaju, bilo dobro ili zlo, kao i sve ostalo. U

¹² Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad el-Ghazali (1058–1111) bio je jedan od najvažnijih islamskih filozofa, teologa, mistika i učenjaka. Rođen je u gradu Tus (današnji Iran) i tokom svog života ostvario je dubok utjecaj na islamsku filozofiju, teologiju i sufizam. Njegovo najpoznatije djelo, *Ihyā' ulūm ad-dīn* (), predstavlja obiman sistematski rad koji integriše različite aspekte islamske religije i duhovnosti, kao što su teologija, etika, zakon i sufizam.

El-Gazali je u mladosti bio vrlo talentiran i obrazovan, a studirao je u velikim učenim centrima toga vremena, uključujući Nishapur i Bagdad. Njegov intelektualni put započeo je kao učenik i filozof koji je proučavao logiku i aristotelizam, ali je tokom svog života doživio duboku duhovnu krizu, što ga je navelo da preispita filozofiju i oslonio se na vjeru i duhovnu praksu. Ova kriza bila je ključna za njegov preokret ka sufizmu — islamskoj mističnoj tradiciji koja naglašava lično duhovno iskustvo i neposrednu vezu s Bogom.

Njegovo djelo *Tahāfut al-Falāsifa* (Nepotpunost filozofa) kritikuje filozofe toga vremena, posebno Avicenu (Ibn Sina) i njihove filozofske poglede na metafiziku, govoreći da racionalizam ne može potpuno objasniti božanske istine, te da se mora osloniti na vjeru i duhovnu spoznaju.

El-Gazali je bio značajan za razvoj islamske etike i sufizma, a njegova književna i filozofska produkcija obuhvatala je teme od teorije poznavanja do religijskog prava i unutrašnje duhovne discipline. Kao učenik velikih teologa i filozofa toga vremena, njegovo djelo *Al-Munqidh min al-Dalāl* (Spasitelj od zablude) opisuje njegov duhovni preokret i borbu sa intelektualnim sumnjama.

Njegova filozofija imala je trajni utjecaj na islamski svijet, kao i na zapadnu misao. El-Gazali je bio kritičar i filozof, ali i duboko religiozan mistik, te je njegova integracija filozofije, religije i duhovnosti pomogla u oblikovanju islamske misli. Preminuo je 1111. godine u svom rodnom gradu Tus-u.

El-Gazali se smatra jednim od najvećih islamskih mislilaca svih vremena, a njegov rad i danas ima veliki utjecaj na islamsku filozofiju, teologiju i duhovnost.

tom kontekstu možemo spomenuti hadis Muhammeda, s.a.v.s.: „Uzvišeni Allah će preći preko zlih misli mog ummeta, ukoliko ih čovjek ne izgovori i ne počini.“ Na identičan kontekst aludira ajet: *Mi stvaramo čovjeka i znamo što mu duša njegova šapće, jer Mi smo njemu bliži od vratne žile kucavice* (Qaf, 16). Ergo, Allahovi melec i su bliži čovjeku od njegove žile kucavice, kao što se kaže i o posmrtnim trenucima: *Mi smo mu bliži od vas, ali vi ne vidite* (El-Vakia, 85). Allah, dž.š., kaže: *Ti nisi mario za ovo, pa smo ti skinuli koprenu tvoju, danas ti je oštar vid*, odnosno, do ovoga Dana si bio u gafletu – neznanju. *Pa smo ti skinuli koprenu tvoju i danas ti je oštar vid*, odnosno vid će biti vrlo izoštren kod svakoga toga dana. Čak i kod onih koji su bili kafiri na dunjaluku bit će tako, ali im tada to neće koristiti nimalo (Ibn Kesir, 1290). Od milosti Allahove, neka je slavljen i uzvišen, prema ljudima jeste i to da im je poslao stotinu dvadeset četiri hiljade vjerovjesnika koji su ih učili ovoj alhemiji i podučavali ih kako će srce staviti u mijeh duhovne borbe i pregnuća i očistiti ga od svih pokuđenih svojstava (El-Gazali, 2002: 448). Evidentno je bio privržen islamskom učenju, to ga nije spriječilo da proučava i druge tradicije i preuzme ono što je smatrao istinitim i ispravnim. Bio je izuzetan poznavalac grčke etičke misli i preuzeo je određene stavove koji se nisu kosili s islamskim učenjem. Međutim, taj utjecaj je kod njega bio znatno manji u odnosu na druge filozofe poput Ibn Sine, Farabija i Ibn Miskevejsa. Stoga, on se ne može smatrati pukim prenosiocem i tumačem grčke etičke misli, već mislilac koji je obogatio etičku misao mnogim originalnim idejama. El-Gazali se etikom bavio kao teolog, pravnik, filozof i mistik. Prvo djelo u kojem se direktno bavio etičkim pitanjima je *Intencije filozofa* (Maqasid al-falasifah), koje je nastalo između 1091-1094. godine, u vrijeme kada je intenzivno proučavao filozofiju. U ovom djelu izložio je osnove filozofije onako kako ih tumače sami filozofi, kao uvod u kasnije djelo *Nesuislost filozofa*, u kojem se obračunava s njihovim stavovima.

Govoreći o klasifikaciji nauka, El-Gazali etiku (ilmul-ahlak) svrstava među praktične nauke, navodeći da izučava „kakav čovjek treba da bude da bi bio dobar i krepostan u svom karakteru i osobinama“ (El-Gazali, 1961:35). U kasnijim djelima, poput *Mjerilo djela* (Mizan al-'amal), *Sinko* (Ayyuha al-walad) i posebno u *Oživljavanju vjerskih znanosti*, udaljava se od filozofske ka sufijskoj etici. On ne odbacuje u potpunosti filozofsku etiku, već je obogaćuje i nadograđuje sadržajima koji filozofima nisu bili poznati. El-Gazalijeva etika je, zapravo, sinteza tradicionalnih, filozofskih i sufijskih učenja.

Na početku *Oživljavanja vjerskih znanosti*, definiše etiku kao „nauku o stanjima srca i njegovim pohvalnim i pokuđenim osobinama“, svrstavajući je među vjerske znanosti (El-Gazali, 1997, 1:26). Međutim, kasnije, u poglavlju *O čudesima srca*, klasificira etiku među racionalne nauke koje se zanimaju za budući svijet, naglašavajući nerazdvojjnost vjerskih i racionalnih nauka. On tvrdi: „Mišljenje onoga koji smatra da su racionalne nauke (al-ulum al-aqliyyah) suprotstavljene vjerskim naukama (al-ulum al-shar'yyah) i da ih je nemoguće uskladiti, je mišljenje zasnovano na duhovnom sljepilu“ (El-Gazali, 1997, 3:131).

El-Gazali posmatra etiku kao ključni dio duhovnog prosvjetljenja i spoznaje. Smatra da se istinska spoznaja može postići kroz duhovno pročišćenje, uklanjanjem loših osobina i oslobađanjem srca od niskih strasti, što je put kojim idu sufije. Prema El-Gazaliju, sve spoznaje o duši i ljudskom karakteru filozofi su preuzeli od sufija. U svakom vremenu su živjeli ljudi posvećeni Bogu, kojima su se, kroz borbu s vlastitim

egom i ovosvjetskim željama, otkrivale tajne ljudske duše koje su filozofi kasnije uključili u svoje rasprave (El-Gazali, 1988:358).

KARAKTERISTIKE EL-GAZALIJEVE FIOZOFIJE MORALA

El-Gazalijeva etika je teonomna, što znači da izvor morala leži u Bogu, a ne u čovjeku. Iako čovjek ima sposobnost da spozna dobro i zlo, tj. da posjeduje kriterijume moralnog djelovanja u svojoj prirodi (fitri), udaljavanjem od sopstvene prirode i njenim skrnavljenjem mogu iskriviti ti kriterijumi. Zato je nepromjenjivi božanski izvor etike i morala garant čovjekovog moralnog djelovanja.

El-Gazalijeva etika može se opisati i kao eudajmonistička, jer naglašava sreću i blaženstvo kao najviše dobro. Međutim, ova sreća koju El-Gazali pominje nije ista kao kod antičkih filozofa, jer za njih ne postoji budući svijet i viđenje Boga. Filozofi pod srećom podrazumijevaju isključivo ovosvjetsku sreću, dok je za El-Gazalija ona samo preduslov krajnje sreće koja se ostvaruje na budućem svijetu. Prema tome, kriterijum dobra i zla jeste postizanje ove sreće, pa je dobro djelo ono koje vodi ka tom cilju, dok je loše djelo sve što je suprotno njemu. El-Gazalijeva etika je teleološka, što znači da vrednuje djela prema cilju kojem teže. Djela su dobra ukoliko pozitivno utiču na dušu i približavaju je Bogu, dok su loša ukoliko imaju negativan utjecaj na dušu i udaljavaju je od Božije blizine. Za razliku od društvene grčke etike, koja smatra da je dobar čovjek onaj koji ispunjava svoje građanske obaveze, El-Gazalijeva etika je individualna. Ovakav pristup etici postao je sve značajniji sa propasti grčkog polisa i pojavom kršćanstva i islama, koji su naglašavali individualnu prirodu etike. Individualni pristup etici naročito je prisutan u sufističkoj misli, koja je imala veliki utjecaj na El-Gazalija.

Kada posmatramo El-Gazalijevu etiku u odnosu prema racionalističkoj, emotivističkoj i voljnoj etičkoj teoriji, ne možemo je jednoznačno svrstati ni u jednu od njih, jer El-Gazali ističe važnost razuma, ali i emocija i volje u formiranju morala kod osobe. Ipak, neki autori naglašavaju voljnost njegove etike. Na primjer, Hodžić (2005:12) ističe voluntaristički karakter El-Gazalijeve etike, posmatrajući je kroz prizmu njegovog učenja o Bogu, koji je prema njemu, prije svega, volja. El-Gazali gradi svoju mističku psihologiju i epistemologiju na tvrdnji da je Bog prije svega volja, a čovjek mu je srodan upravo u pogledu volje.

Slobodna volja

Pitanje slobode predstavlja jedno od ključnih pitanja u etici. „Pojam ljudske slobode je neodvojiv od etičke misli. Bez obzira na sve promjene kroz koje je etika prošla u istoriji, sloboda je konstanta svih promjena i razvoja. Ono što je za fiziku prostor ili količina, to je za etiku sloboda“ (Izetbegović, 1995:126).

El-Gazali ne dovodi u pitanje postojanje slobodne volje i mogućnost izbora kod čovjeka. Prema njemu, vjerski propisi i norme ne bi imali smisla ukoliko ne bismo

imali slobodu izbora (El-Gazali, 1997, 3:180). Za njega, mudrost je stanje duše koje omogućava razlikovanje ispravnog od neispravnog u svim djelima koja proizilaze iz ljudske volje i izbora (El-Gazali, 1997, 3:178). U prirodi postoje dvije vrste pojava: one koje čovjek ne može promijeniti i koje postoje nezavisno od čovjekove volje, i one u kojima čovjekova volja ima udjela. Čovjek može kultivirati i vježbati svoju dušu sa svim njenim moćima, strastima i nagonima, i time preuzima odgovornost za svoje postupke (El-Gazali, 1997, 3:180). Dakle, čovjek ima slobodu i mogućnost izbora u vezi sa svojim unutrašnjim svijetom, što leži u osnovi njegove moralne odgovornosti. Iako ponekad može biti spriječen da čini dobro ili prinuđen da čini zlo, uvijek može težiti dobru i osuđivati zlo u svom srcu.

El-Gazali smatra da je moralni čin prisutan u ustaljenoj volji i odlučnosti da se čini dobro, a ne u samom djelu ili znanju. Slično shvatanje vrline možemo pronaći i kod Aristotela, koji je definisao vrline kao odabiračku naklonost volje koja se drži sredine prikladne za sopstvenu prirodu, a koja je određena razmišljanjem (Đurić, 1976:390).

Ova sličnost između El-Gazalija i Aristotela ukazuje na univerzalnu važnost unutrašnjeg stava i volje u moralnom životu, ali sa naglaskom na različite filozofske i teološke okvire kroz koje se ta volja ostvaruje. Kao što je već pomenuto, Aristotel naglašava sredinu i racionalnu volju u procesu postizanja vrline, dok al-Ghazali u svojoj etici stavlja akcenat na unutrašnju volju usmerenu ka Bogu i duhovnom savršenstvu. Oba filozofa smatraju da moralnost proizilazi iz unutrašnje volje, a ne samo iz spoljnog dela. Iako se njihovi etički sistemi razlikuju u pogledu temelja i ciljeva (racionalizam vs. religijska duhovnost), njihova sličnost u shvatanju moralne volje kao osnovnog pokretača etičkog delovanja bila je analogna za spomenuto poređenje (Ghulam, 2015, 84).

Nadalje, prema El-Gazaliju, ljudska volja je podsticajna moć čežnje i želje koja se aktivira kada se u ljudskoj mašti pojavi slika nečega što želimo ili od čega bježimo. Ova podsticajna moć, koja se manifestuje kroz strastveni i srdžbeni dio, ima ključnu ulogu u pokretanju ljudskog tijela preko nervnog sistema (El-Gazali, 1964:201).

Znanje i volja su ono što razlikuje čovjeka od životinje. Sukladno prvom imperativu u Kur'anu narativu gde nas Plemeniti podučava: *Čitaj u ime Gospodara tvog koji je stvorio, koji je stvorio čovjeka od ugrušaka krvi. Čitaj, i Gospodar tvoj je Najplemenitiji, koji je poučio olovkom, poučio čovjeka onome što nije znao.* (96:1-5) Zatim: *Reci: 'Da li su oni koji znaju i oni koji ne znaju isti? Samo ljudi od razuma se opominju'.* (39:9) Ajeti eksplicitno aludiraju na činjenicu na to da znanje ima ključnu ulogu u ljudskom životu, i da je to ono što čovjeka uzdiže iznad drugih stvorenja.

Volja se javlja kada razum spozna ishod i dobrobit neke stvari i teži ka ostvarivanju onoga što je razum prepoznao kao dobro, dok se razlikuje od nagona i instinkta kod životinja. Čak i kada dođe do suprotstavljanja između razuma i strasti ili nagona, čovjek ima mogućnost da odabere između njih zahvaljujući svojoj volji (El-Gazali, 1997, 3:118). Također, El-Gazali izjednačava volju i motiv (niyyah), naglašavajući da

je *namjera* srž volje koja pokreće snagu djelovanja i nastaje iz spoznaje (El-Gazali, 2003:225). Volja predstavlja poveznicu između znanja i djela, i bez nje, svako ljudsko znanje ostaje bezvredno i ne donosi nikakvu korist.

El-Gazali ističe da je volja (*niyyah*) ključna poveznica između znanja i djela, jer samo volja utemeljena na ispravnoj spoznaji vodi ka trajnim i vrijednim djelima. Slično tome, ajet iz Sure Al-Kehf: *Onaj ko bude želio Onoga koji se traži (u vječnosti), i bude činio dobra djela, bit će od onih koji su uspješni* (18:110), pokazuje da volja usmjerena ka Allahovom zadovoljstvu daje pravac djelovanju. El-Gazali izjednačava volju i motiv, naglašavajući da je *namjera* srž volje koja pokreće snagu djelovanja i nastaje iz spoznaje (El-Gazali, 2003:225). Bez ispravne namjere, čak i najvrjednije znanje ostaje bezvrijedno i ne donosi nikakvu korist, jer volja daje smjer djelovanju.

Povezanost između volje i djela potvrđuje se u prvom hadisu iz Sahih Bukhari, prve autentične hadiske zbirke i jedne od Kutubus-Sitte (šest najautentičnijih hadiskih zbirki), koja je drugi izvor šerijatskog prava. Hadis glasi: "Djela se vrednuju prema namjeri, a svakome će biti dato ono što je namjerio." (Sahih Bukhari, 2011: 5) Ovaj hadis naglašava da je *namjera* temelj svakog djela.

El-Gazalijevo poimanje volje ima značajnu ulogu u odgoju iz više razloga. Prvo, za formiranje zdrave i moralne ličnosti nije dovoljno samo obrazovanje intelektualnih sposobnosti, već je neophodno razvijanje volje. Drugo, obrazovanje volje je ključno za preuzimanje odgovornosti za sopstveno ponašanje i prelazak sa odgoja na samoodgoj. Za razliku od dresure kod životinja, čovjek se odgaja jer posjeduje znanje i volju, a ne samo instinkte. „Odgoj je suptilan utjecaj na čovjekovu dušu ljubavlju, primjerom, praštanjem, pa čak i kaznama, koji pokreće unutrašnju aktivnost i mijenja čovjeka. Dresura, s druge strane, podrazumijeva primjenu mjera i postupaka kako bi se ljudska životinja usmjerila ili primorala na određeno ponašanje, tzv. ispravno ponašanje“ (Izetbegović, 1995:124).

Poimanje karaktera (huluk) i njegovo formiranje

El-Gazali započinje svoju raspravu o vrlini koristeći kur'anske ajete i izreke Poslanika, s.a.v.s., koji naglašavaju važnost lijepog karaktera kao pokazatelja iskrenog vjerovanja i njegovog rezultata. Ovim pristupom El-Gazali postavlja osnovu za svoje mišljenje o moralu.

Prema njegovim riječima, mnogi ljudi govore o karakteru, ali često se fokusiraju na njegove plodove, a ne na suštinu. Sam pojam "karakter" često se povezuje s fizičkim izgledom (*halk*), pa se neko smatra lijepog izgleda i duše. El-Gazali precizira da se karakter odnosi na unutrašnji izgled duše, dok se izgled vanjštine odnosi na fizički izgled. Karakter je, prema El-Gazaliju, "postojano stanje duše iz kojeg spontano proizilaze djela". Lijep karakter proizvodi pohvalna djela, dok loš karakter proizvodi ružna djela (El-Gazali, 2010:94).

U kontekstu ovog pitanja, El-Gazali razlikuje četiri aspekta: činjenje lijepog ili ružnog, sposobnost da se izvrše ta djela, poznavanje lijepog i ružnog, i stanje duše. Karakter nije samo čin, jer čovjek može činiti dobra djela iz različitih motiva. Također, karakter nije samo moć, jer svako ima moć da čini dobra ili loša djela, ali to ne definira njegov karakter. Karakter nije ni samo spoznaja, jer je spoznaja lijepog i ružnog univerzalna. Karakter je suštinsko stanje duše koje proizvodi djela, a postiže se kroz sklad svih duševnih moći. Poput ljepote lica koja se postiže skladom svih njegovih dijelova, ljepota karaktera postiže se skladom svih duševnih moći, uključujući razum, srdžbu, strasti i pravednost. El-Gazali ističe da je karakter ključni element formiranja moralne ličnosti, te da je ljepota karaktera esencijalna za postizanje moralne savršenosti.

Temeljne vrline kod El-Gazalija

El-Gazali, istaknuti muslimanski filozof, duboko je promišljao o temeljnim vrlinama koje oblikuju čovjekov karakter i moralni integritet. Njegovo shvatanje ove teme počiva na analizi duševnih moći i snazi čovjeka. U skladu s tim, temeljne vrline koje El-Gazali ističe u svom djelu *Karakter muslimana*, su mudrost (hikma), hrabrost (šadžā'a), čednost ('iffa) i pravednost (adāla), pri čemu svaka od njih odražava harmoniju između različitih aspekata ljudske prirode.

Mudrost

Mudrost, prema El-Gazaliju, nije samo intelektualna sposobnost ili akademska izvrsnost. Ona je dublja, obuhvatajući kako teorijski, tako i praktični aspekt uma. Teorijski um teži spoznaji apsolutnih istina i čistih ideja, dok praktični um donosi odluke i djeluje u svakodnevnom životu. Mudrost obuhvata sposobnost razlikovanja ispravnog od pogrešnog u svim aspektima života, a posebno u moralnim i etičkim pitanjima. U Kur'anu, mudrost je također naglašena u brojnim ajetima. Jedan od njih je: *On daje mudrost kome hoće, a kome bude data mudrost, on je zaista obasjan velikom dobrotom* (Kur'an, 2:269). Ovaj ajet ističe značaj mudrosti kao božanskog dara koji vodi do razumijevanja i pravilnog djelovanja u životu, što je temelj za moralnu i duhovnu izgradnju.

Hrabrost

Hrabrost, s druge strane, predstavlja hrabrost da se pravilno postupa čak i u teškim situacijama. Ona se ne sastoji samo u izbjegavanju straha ili osjećaja nesigurnosti, već u sposobnosti da se suočimo s izazovima sa smjelošću i odlučnošću. El-Gazali ističe da je hrabrost sredina između ekstravagancije i kukavičluka, a podrazumijeva čitav niz osobina kao što su velikodušnost, smjelost i dostojanstvo. Jedan od ajeta koji spominje hrabrost u kontekstu vjernika je: *I borite se na Božijem putu protiv onih koji se bore protiv vas, ali nemojte pretjerivati. Uistinu, Allah ne voli one koji pretjeruju* (Kur'an, 2:190). Ovaj ajet naglašava borbu na putu sticanja Allahovog zadovoljstva,

koja se može shvatiti kao poziv na hrabrost u suočavanju s teškoćama i izazovima, ali i poziv na mjerenu i umjerenost. Vjera je mjera.

Čednost

Čednost, kao treća temeljna vrлина, odnosi se na skladnu kontrolu strasti i želja. Ona nije potpuno suzbijanje ili potiskivanje strasti, već njihovo umjereno usmjeravanje u skladu s moralnim i etičkim principima. Čednost se smatra sredinom između pohlepe i ravnodušnosti, te uključuje osobine kao što su stid, strpljivost, darežljivost i zadovoljstvo. Ajet koji se odnosi na čednost i skromnost u ponašanju je: *I reci vjernicima da spuste poglede svoje i da čuvaju svoje čednosti...* (Kur'an, 24:31). Ovaj ajet naglašava važnost čednosti u međuljudskim odnosima, pozivajući vjernike, i muškarce i žene, da čuvaju svoje ponašanje i strasti u skladu sa moralnim i duhovnim načelima.

Pravednost

Najznačajnija od ovih vrлина je pravednost, koja se smatra osnovom moralnog poretka kako u individualnom, tako i u društvenom kontekstu. Pravednost podrazumijeva pravično postupanje prema drugima i drugačijima, te poštovanje njihovih prava. Ona se ne ograničava samo na sudsku pravdu, već obuhvata sve aspekte ljudskog života i segmente međuljudske odnose. El-Gazali tvrdi da je pravednost temelj na kojem bi trebao da počiva čitav svijet, te da je uspostavljanje pravednosti u duši ključno za stvaranje harmoničnog i pravednog društva. Argument spomenutom on nalazi u ajetu koji naglašava pravednost i pravično postupanje je: *O vi koji vjerujete! Budite pravedni svjedoci za Allaha, makar to bilo protiv vas samih ili vaših roditelja i rodbine...* (Kur'an, 4:135).

Ovaj ajet jasno ističe da pravednost mora biti neuvjetovana i nekompromisna. Dakle, i u situacijama kada je riječ o vlastitim interesima ili interesima najbližih. Pravda zahtijeva da se uvijek postupa po istini, bez obzira na okolnosti.

Ove temeljne vrline El-Gazalijevog etičkog sistema svjedoče da je njegova interpretacija ovih vrлина proizašla iz njegovih vlastitih razmišljanja i duhovnog iskustva, te da su one sastavni dio moralne i duhovne prakse muslimanskog života. Svjestan bogate tradicije islamske misli i filozofije, ali također je bio upućen i u filozofsku baštinu antičke Grčke. U svom djelu *Karakter muslimana*, uspješno je povezao ove dvije tradicije, pružajući dublje razumijevanje moralnih principa koji su univerzalni i primjenjivi u različitim kulturama i kontekstima (El-Gazali, 2010:161).

To znači da je El-Gazali bio svjestan bogate filozofske baštine, ali je istovremeno insistirao na autentičnosti i dubokom razumijevanju vrлина iz perspektive islamske duhovnosti. On je vjerovao da su ove temeljne vrline nužne za moralno usavršavanje i duhovni rast svakog pojedinca, te da su one ključne za stvaranje harmoničnog društva zasnovanog na pravdi i poštovanju ljudskih prava. Njegova interpretacija ovih

vrline nije bila samo teorijska, već je proistekla iz njegovog ličnog iskustva i prakse, čineći ih integralnim dijelom svakodnevnog muslimanskog života. Time je uspio da spoji bogatu filozofsku tradiciju sa duhovnim vjerskim naslijeđem islama, stvarajući holistički pristup moralnom razvoju i duhovnom napretku.

MORALNI IDEAL

El-Gazali u svom djelu *Kriterijum djelovanja* definiše idealnog čovjeka kao onog koji uspijeva da uravnoteži svoje duševne moći i ostvari vrline koje čine lijep karakter. Kada su ove vrline razvijene u potpunosti, govorimo o širem pojmu lijepog karaktera, dok uži pojam odnosi se na specifične osobine koje čine taj karakter. Prema El-Gazaliju, jedini pojedinac koji je postigao potpuno moralno savršenstvo je Muhamed, neka je mir s njim, čiji je lik postao paradigma moralne savršenosti kojoj vjernici teže. Ostali ljudi ocjenjuju se prema tome koliko su blizu ovom idealu, odnosno koliko su razvili vrline karaktera koje se smatraju vrlinama sličnim Muhamedovim. Što su bliži tim moralnim idealima, to su bliži Muhamedu, a posredno i Allahu (El-Gazali, 1998:154).

Individua koja ujedini ove vrline zaslužuje poštovanje i sljedstvo. S druge strane, oni koji ne posjeduju ove vrline i manifestiraju suprotne karakteristike, udaljavaju se od društva, jer ih El-Gazali povezuje sa šejtanom - oličenjem zla.

Moralni ideali čine temelj El-Gazalijevog etičkog sistema. On se duboko bavi moralnom filozofijom, nastojeći da definira idealnog čovjeka i razjasni put ka postizanju moralnog savršenstva. Ovaj koncept nije samo ukorijenjen u islamskoj tradiciji, već ima paralelu i u filozofiji antičke Grčke, gdje su mudrac i filozof predstavljeni kao idealizirani pojedinci koji objedinjuju sve vrline. El-Gazali smatra da postizanje "savršenog" karaktera nije samo stvar pojedinačnih vrline, već složene ravnoteže između duševnih moći koje čine ljudsku suštinu. Ergo, naglašava da je Muhamed jedini koji je postigao to savršenstvo, dok ostali ljudi teže ka tom idealu kroz razvoj vrline i balansiranih duševnih moći. Oni koji se udaljavaju od tih vrijednosti smatraju se bližima šejtanu - oličenju zla (El-Gazali, 1998:156).

Dakle, njegova interpretacija ovih moralnih ideala u suptilnoj ravnoteži između islamskih učenja i njegovog ličnog duhovnog iskustva. Iako se oslanja na bogatu tradiciju islamske misli, on istovremeno naglašava da su ove vrijednosti proizvod njegovih vlastitih dubokih razmišljanja i kontemplacija. Ovaj spoj tradicije i ličnog iskustva daje El-Gazalijevom pristupu dubinu i širinu koja ga čini jednim od najutjecajnijih moralnih filozofa u islamskoj tradiciji.

El-Gazali o porocima i vrlinama

El-Gazali, u svom *magnum opusu* djelu *Ihya' 'Ulum ad-Din* (Oživljavanje vjerskih znanosti), predstavlja sveobuhvatnu analizu ljudskog ponašanja koja obuhvata temeljne vrline i poroke. Ovo djelo podijeljeno je u četiri glavna dijela: obrede,

međuljudske odnose, pogubna svojstva i spasonosne vrline. Nakon što je razjasnio osnove ljudskog moralnog djelovanja i temeljne vrline, prelazi na pojašnjenje pogubnih svojstava koja štete čovjekovom moralnom karakteru. Smatra da je strast koja je povezana s ljudskim stomakom najopasnija za čovjeka jer je izvor svih drugih strasti i zala. Ona je, kako tvrdi, izazvala ispad Adema i Hava iz Dženneta zbog nedoličnog požudnog konzumiranja zabranjenog ploda. Navodi da se iz strasti za hranom i pićem, kao i iz seksualnog požuda, rađa žudnja za slavom i bogatstvom, što može dovesti do brojnih duševnih bolesti poput licemjerstva, zlobe, zavisti i mržnje. Također, ističe važnost umjerenosti u konzumaciji hrane i pića, naglašavajući da prekomjerna konzumacija može oslabiti srce i um čovjeka (El-Gazali, 1990:78).

Dalje, on razmatra govor čovjeka, tvrdeći da je jezik jedno od najvećih Božijih blagodati, ali da isto tako može biti izvor mnogih moralnih propusta. Nabroja različite bolesti jezika poput pretjeranog pričanja, vrijeđanja, laži i ogovaranja, ističući da srdžba, koju smatra vatrom skrivenom u dubinama ljudskog srca, često potpiruje loše govorne navike. Osim toga, El-Gazali raspravlja o problemu ljubavi prema prolaznim svjetovnim dobrima, upozoravajući da takva predanost može udaljiti čovjeka od Boga i budućeg svijeta. Kritizira škrtost i ljubav prema imetku, ističući darežljivost kao vrlinu, a škrtost kao manu. Zatim, istražuje ružne osobine poput ljubomore, pretvaranja pred ljudima, oholosti i uobraženosti, navodeći da su ove osobine posebno mrske Allahu. Podsjeća na važnost skromnosti i poniznosti kao protuteže ovim negativnim karakteristikama. Njegova duboka analiza ljudskih poroka i vrlina pruža dubok uvid u njegov etički sistem i duhovnu praksu, ističući potrebu za uravnoteženim moralnim karakterom kao ključem sreće i duhovnog blagostanja. Posljednja bolest duše koju El-Gazali istražuje u svom djelu o pogubnim osobinama i porocima je zaslijepjenost (*gurur*). Pod ovim pojmom podrazumijeva se određena vrsta neznanja, kada duša slijedi svoje prohtjeve vjerujući da djeluje ispravno, a zapravo nije svjesna da je obmanuta i zavedena. Neosporno je da su pretjerivanje u konzumiranju hrane i pića isto kao i neobuzdanost seksualnog nagona, izvori mnogih poremećaja i devijacija kod čovjeka, naročito mladih (El-Gazali, 1990:79).

Bavio se i vrlinama koje su neophodne i spasonosne za čovjeka, prezentirajući ih kroz deset poglavlja. Svaka od ovih vrlina obuhvata tri ključne komponente: znanje, stanje i čin. Prvo poglavlje posvećeno je pokajanju, gdje ističe da je ljudski griješiti, ali je ljudski pokajati se i ispraviti svoje postupke. Nadalje, istražuje važnost strpljivosti, zahvalnosti, nade i straha kao ključnih vrlina koje omogućuju čovjeku da savlada prepreke i približi se svom duhovnom cilju. Drugi aspekt El-Gazalijevog djela obuhvata teme kao što su siromaštvo, asketizam, vjera u jedinstvo Boga, ljubav prema Allahu, iskrenost i samokontrola, ističući da su ove vrline ključne za duhovno uzdizanje pojedinca. Kroz svoje djelo, ne samo da identificira ključne vrline i poroke, već pruža i metode za njihovo razumijevanje, razvijanje i eliminiranje, nudeći dragocjene pedagoške uvide koji se temelje na primijenjenoj etici. Za njega, nauka o odgoju predstavlja neodvojivu komponentu etičkog razvoja pojedinca, čime daje značajan doprinos ne samo teologiji, već i pedagogiji.

ZAKLJUČAK

Autori su tokom rada imali tendenciju da se fokusiraju na duboke filozofske uvide El-Gazalija o moralnim pitanjima i etičkim principima, nastojeći istražiti temeljnu viziju čovjekove duhovne egzistencije koju on iznosi. U dubini El-Gazalijevih uvida, kroz analizu poroka i vrlina, on nas vodi na put introspekcije i samoproučavanja, pozivajući nas da preispitamo svoje postupke, motive i karakterne osobine. Njegova opsežna rasprava o porocima, poput strasti, srdžbe, pohlepe i oholosti, duboko je ukorijenjena u razumijevanju ljudske prirode i sklonosti ka egocentričnosti i materijalnoj sebičnosti. Kroz ove analize, El-Gazali nas podsjeća na univerzalnu istinu da su poroci izvor mnogih patnji i narušavanja duhovne ravnoteže, te da je njihovo suzbijanje ključno za postizanje unutarnjeg mira i moralne ispravnosti.

Ergo, njegova promocija vrlina poput strpljivosti, zahvalnosti, nade i ljubavi prema Allahu predstavlja putokaz ka duhovnoj transcendenciji i unutarnjem uzdizanju. Kroz ove vrline, poziva nas da kročimo putem duhovnog rasta i razvoja, te da se oslobodimo okova materijalnih želja i strasti koje nas vezuju za prolazna i privremena zadovoljstva.

Njegova misija, izražena kroz njegovo monumetalno djelo *Ihyā' 'Ulūm ad-Dīn*, nadilazi granice teoloških nauka, nudeći praktične smjernice za moralno usavršavanje i duhovno vođenje. El-Gazali nas podsjeća da je istinska sreća dostižna samo kroz unutarnju harmoniju, samokontrolu i posvećenost moralnim vrijednostima, te da je put ka duhovnom prosvjetljenju otvoren za svakog pojedinca koji teži istini i ispravnosti.

Summa summarum, El-Gazali ostaje relevantan i inspirativan i u XXI stoljeću, pružajući duboke uvide u poroke poput sebičnosti, pohlepe i agresije, koji su korijeni mnogih društvenih i moralnih problema. Njegova etička analiza vrlina preferira i potencira važnost samoproučavanja i moralne samodiscipline kao sredstva za postizanje unutarnjeg mira i društvene kohezije. Kroz njegovo djelo, moguće je izgraditi temelje moralne odgovornosti i duhovnog uzdizanja, što doprinosi i osobnoj i kolektivnoj transformaciji, vodeći ka pravednijoj i svjetlijoj budućnosti.

LITERATURA

1. A. H. M. ibn M. El-Gazali, *Ulum ad-Din*, Dar al-Ma'arifa, Egipat, 1990.
2. A. H. M. ibn M. El-Gazali, *Obnovi svoj život*, Bookline, Sarajevo, 2010.
3. A. H. M. ibn M. El-Gazali, *Al-Mustasfa min 'Ilm al-Usul*, Dar al-Ma'arifa, Egipat, 1990.
4. Bakeri, H., *Ponovni pogled na islamski odgoj*, Ibn Sina, Sarajevo, 2009.
5. Behešti, F., *Stavovi islamskih mislilaca o obrazovanju i odgoju*, FMS, Sarajevo, 2009.
6. Gudjons, H., *Pedagogija-temeljna znanja*, Humana škola, Zagreb, 1994.
7. Hodžić, Dž., *Etika*, FIN, Sarajevo, 2005.

8. Izetbegović, A., *Islam između istoka i zapada*, Svjetlost, Sarajevo, 1995.
9. Imamović, A., *Stavovi islamskih mislilaca o edukaciji i odgoju*, FMS, Sarajevo, 2008.
10. Koplston, F., *Istorija filozofije II*, Izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1989.
11. Legrand, L., *Moralna izobrazba danas-Ima li to smisla?*, Educa, Zagreb, 1995.
12. Sirello, R., *Filozofija i odgoj: sloboda ili usaglašavanje*, HFD, Zagreb, 2005.

RESUME

The article addresses the philosophical and ethical teachings of Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad al-Ghazali, one of the most influential thinkers in the Islamic intellectual tradition. The authors analyze Al-Ghazali's ethical theory, which is based on a theonomous approach, meaning that the source of morality lies in God, not in man. Through his works such as *Ihya Ulum al-Din*, *Tahafut al-Falasifa*, and *Al-Munqidh min al-Dalal*, Al-Ghazali integrates Islamic moral principles with philosophical and mystical teachings, criticizing the Peripatetic philosophy and advocating for spiritual renewal through righteous moral action. Al-Ghazali considers fundamental virtues such as wisdom, courage, chastity, and justice to be essential for spiritual growth and moral harmony. On the other hand, he analyzes the vices that hinder spiritual development, such as passion, greed, and arrogance, emphasizing the importance of self-control in achieving inner balance. Through his philosophy, ethics are framed within the context of individual spiritual refinement, highlighting the relationship between humans and God, and the moral values that lead to spiritual fulfillment. Al-Ghazali laid the foundations for the later development of Islamic mysticism, and his influence on both European and Muslim philosophy remains deeply rooted to this day.